

PRITZ PÁL

Ortutay Gyula, egy homo politicus naplója

Ortutay Gyula (1910–1978) sokra készülő, nagy nemzedék tagja volt. Kiemelkedő képviselője annak a haladó erőnek, amely átgondolt programmal törekedett hazánk modernizálására, a (részeredményei ellenére) szerkezetében, mentalitásában elmaradott Horthy-rendszer leváltására. Csupán egyik képviselője e teljesíthetetlen vállalásában elbukó nemzedéknek.⁴ Elbuktak, mert az 1945. év ezer esztendőzt lezáró óriási, *egyetemes történeti léptékű* fordulata az addigi *hazai* politikai, társadalmi, gazdasági elit túlnyomó hányada akarata ellenére történt. Elbuktak, mert az új világot kezdettől külső nagyhatalom nyomása, majd monopolizáló befolyása alatt építették. Elbuktak, mert az új eliten belüli eltérő erők versengését az első perctől torzította az országot felszabadítva megszálló nagyhatalom beavatkozása. Mert a beavatkozók még a támogatott erők önállóságát sem tűrték el. Elbuktak, mert az általuk is működtetett modell – történelmi mércén mérve – nem bizonyult tartósnak.

Az új hatalom a Magyar Rádiót és a Magyar Távirati Irodát Magyar Központi Híradó elnevezéssel egyesítette, s élére 1945. január 18-án Ortutay Gyulát állította. Ő munkáját megkezdve „természetesen” a BBC-vel is hírcsere-megállapodást kötött. Ezt megtudván Kliment Jefremovics Vorosilov marsall – az 1947. évi párizsi békekötésig a magyar állami főhatalmat gyakorló Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnöke – közölte Ortutayval: ha

⁴ Egyenlő mércé esetén természetesen nem csupán a Horthy-rendszer, hanem az 1945 utáni világ részeredményei is láthatóak.

még egyszer hasonlót cselekszik a megkérdezésük nélkül, elválasztják a fejét a nyakától.⁵

Ha Ortutay Gyuláról ma valamit nem szakmabeli tud, akkor nem ezt, s az ehhez hasonló súlyú tényeket ismeri: jóllehet minden más tény ezek alapzatán nyeri el értelmét. Leginkább csak azt tudja, hogy kriptokommunista, tehát nyilván jellemtelen fráter volt, akinek nevéhez ráadásul az egyházi iskolák kíméletlen államosítása fűződik. A kommunista párttagság összetett történet, ám a katolikus egyházzal vívott ádáz küzdelem valóban így volt. A sok tudatlanság torzította, alaptényeket negligáló „tudásából” bizonyosan az is hiányzik, hogy egyetemi tanulmányai előtt a szegedi piaristák diákja volt a későbbi kíméletlen államosító.⁶ Akinek – naplójának vallja – gyermekkorától a katolicizmus „jó hosszú ideig az életnek egyik legmagasabb létformája volt, tán legnagyobb szellemi élményem és lelki-érzelmi kapcsolódásom magyarságom mellett”.⁷ 1938-ban, az első zsidótörvény elfogadásának esztendejében veszi nőül a fél zsidó származású Kemény Zsuzsannát. Ezért, ha ugyanitt azt írja, hogy a zsidó kikeresztelkedések miatt most kiábrándult – akkor abban szemernyi antiszemitizmus sincs. Sokkal inkább ebből a nézőpontból is vallásának a nagyra tartása.⁸

⁵ ORTUTAY Gyula: *Napló I. 1938–1954*. Alexandra, Budapest, 2009. 10. – Tátrai Zsuzsa visszaemlékezése.

⁶ Akik kevesen tudják, azok többsége szemében így még nagyobb a gaz hitehagyott bűne.

⁷ ORTUTAY Gyula: I. m. 19. – 1938. december 23-i bejegyzés. – A nyíri és rétközi parasztmesékről 1935-ben érkező néprajzkutató Ortutay azért jut mélyebb megértésre, mert „a valóságnak csupán egyik oldalát erőszakosan hangsúlyozó szemlélet”-tel szemben, amelynek okait „világosan” a 19. század fölfogásmódjaiban találja meg, a vallásosságnak a „termékenyítő légköréről” értekezik. In: ORTUTAY Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973. 23–24.

⁸ „A liturgia gesztusaiban a szimbólumokon is túlmutató etikai és eszmei értékeket fedeztem fel, és vallásomban a társadalomszervezésnek nagy példáit tiszteltem. Annyi mindenre tanított a katolicizmus. És most kiábrándultam, hideg szomorúsággal figyelem a vakon, pánikban menekülő zsidók keresztelését, sajnálom őket, sajnáltam vallásomat, nemcsak azért, mert a zsidóságnak ez a mai kikeresztelkedési törekvése minden őszinteség és ízlés nélkül való, s reménytelen is egyben, hanem azért is, mert a vallásnak akaratlan mechanikus és üzleti oldalait mutatta meg, hiábavaló üzlet, rossz részvények.” Uo.

Ezután majd másfél esztendővel később, 1940. április derekán rádiós közvetítés előkészítésére Pannonhalmán jár, s „a jó papoknál” igen kellemesen érzi magát. Naplója szerint lelkében a kikeresztelkedések sok visszás vonása okozta említett rossz érzése zárójelbe került: „ismét találkozhattam ifjúságom nagy élményével, a jó tradíciójú katolicizmussal, a műveltség, ízlés és emberiesség szellemével, amellelt a papi kedélyességgel, aminek katolikus formája humánusabb, mint református papjainké. Hiába, azt az ezer s néhány száz esztendőt sohasem tudja már behozni a protestantizmus. S ráadásul fermentum-jellegét is mind jobban elveszíti”.⁹

Egyszóval bármily hevesen is irányítja majd a modern kor követelményéből vajmi keveset megértő, magát az ország első zászlósurának tartó Mindszenty József egyháza elleni küzdelmet, az éppen belső meggyőződése ellenére, s a harc természetéből táplálkozott. A higgadtan mérlegelő történész vele együtt mondja: azt vitte véghez – természetesen messze nem egyedül, a korszellem parancsára cselekedve –, amit báró Eötvös József nem tudott megtenni: vagyis az iskolák államosítását. Soha ki nem hevert lemondatásával¹⁰ pályafutásának leglényegesebb időszaka akkor fejeződik be, amikor a kiépült kommunista diktatúra terrorrendszerré válik.

*

⁹ Uo.

¹⁰ „1950 februárja óta nem voltam itt [ti. az MDP központjában – P. P.], akkor kéretett Rákosi, s szökölt fel a lemondásra.” Uo. 395.

Számtalan bejegyzése tanúskodik arról, hogy lemondatását soha nem heverte ki. 1953. március 16-án Bibó István kislányának temetése kapcsán (tehát azt mondván, hogy a bukásában olyan ártatlan volt, mint a nyolcesztendősen meghalt gyermek) írja: „a magam méltatlanul bepiszkolt, kettétört életére gondolok”. (Uo. 397.) Ekkortájt döntően e lehangoltsága miatt ír naplójába keveset. „Csak a gyerekek [ti. a gyermekei – P. P.] vigasztalnak, s néha egy-egy egyetemi előadás.” (Uo.) Az 1953-as nagy politikai fordulat kommentálása is ezt mutatja: „egy igazságügyi tárca csak jutott neki” – írja Erdei Ferenc kapcsán. „Darvas Jóskának is jutott még miniszteri tárca széles e hazában” – teszi még hozzá. (Uo. 420.)

Ortutay olyan néprajztudós volt, akit alkata *homopoliticus*nak predesztinált.¹¹ Képességeivel túlzottan is tisztában lévő briliáns elme. A számára e földön megadatott hatvannyolc esztendőből¹² csak az 1945-től elkezdődött fél évtizedet élte meg úgy, hogy azt gondolhatta, képességeinek megfelelő *közéleti* feladatokot lát el. Bár naplót egészen fiatal korától vezetett, a zsenégék egészét később megsemmisítette. Azt a majdnem 1500 gépírt oldalra duzzadt naplófolyamot, amelyet 2009–2010 óta három nyomtatott kötetben ismerhetünk, 1938. december 23-án kezdte írni, az utolsó sorokat 1977. június 8-án, halála előtt kilenc hónappal kopogta le. Amikor a gépelés erejeig még valamelyest fékezhetette a benne munkáló gyilkos kórt.

A naplókötetek publikálása, valamint az ő és jeles kollégája, Tálasi István születése 100. évfordulóján az MTA I. Osztálya és Néprajzi Bizottsága által rendezett tudományos emlékülés, s az a terv, hogy a Trefort-kertben szoborfej emlékeztessen rá, élénk vitát, a rá méltón emlékezők vereségét eredményezte. Az „antikorszakos gondolkodásra” számos rendszerváltoztatáson át szoktatott társadalmunkban nincs ezen mit csodálkoznunk.¹³ A demokratikus intézményrendszer adta lehetőségek birtokában ellenben el lehet és el kell mondanunk: dekorálhatták ugyan a szocialista évtizedekben rengeteg tisztséggel Ortutay Gyulát, lehetett ő 1957-től hat esztendőn át az ELTE rektora, fűződhet nevéhez egyetemi kollégák vegzálása, eltávolítása, lemondatásától – 1956 előtt és után – mégis a szocialista

¹¹ A kifejezés valódi értelmét a *homo privatus*szal szemben nyeri el. A reformáció idején Luther Márton, majd általa inspiráltan Kálvin János az Őszövetség kapcsán tett különbséget a kétféle életvezetés között. Lásd erre vonatkozóan Kovács Kálmánnak a Nemzetközi Magyarstudományi Társaság VIII. kongresszusán *A fajelmélet, a náci ideológia és a magyar református közvélemény 1930–1933* címmel tartott eladását. Magunk e fejtegetések vallási tartalmától elvonatkoztatva tartjuk termékenyítőnek a szembeállítást. Tehát míg a *homo privatus*t a maga jogai csorbitatlansága vezérli, addig a *homo politicus* cselekedeteit a közösség jobbitásának szándéka vezérli.

¹² Két nap híján. Március 24-én született, és március 22-én ment el.

¹³ Az antikorszakos gondolkodáson a megelőző rendszer/korszak valóságának – döntően legitimációs célokat szolgáló – befekettítése, leminősítése értendő. Messze nem csupán magyar, s természetesen nem kizárólag mai gyakorlat.

világ lényeges döntésektől tudatosan távol tartott (esetenként a döntéseket megvalósító) közszereplője.¹⁴

*

Az ő naplója sem egyenletes. Sem időbeliségében, sem tartalmasságában.¹⁵ Éppen arról a fél évtizedről olvashatunk csak szemernyit, amikor országos politikusként élt. Ám rossz nyomon jár, aki azt gondolja, írja, hogy félt volna szembenézni önmagával, félt volna megírni az igazat. Bár való igaz: Ortutay Gyula nem a bátrak társaságának volt a tagja.¹⁶ Ám annyira soha nem volt gyáva, hogy naplójában ne lett volna képes magát – számos esetben szélsőségesen keményen – ostromozni.¹⁷ Ezt annál is könnyebben megtehetette, hiszen piarista kisdíák korától ismerte az effajta lelki gyakorlatok mechanikáját, azok lelki egészségét javító hatását.

Műve – minden egyenletlensége ellenére bátran illik ide e szó, hiszen az tán egész írói munkásságának legjelentősebb darabja – azokon a helyeken lett volna a leginformatívabb, ahol a szerző hallgat, illetve csupán gyér sorokat kopog egymás alá. Azokról

¹⁴ Bár arra a kérdésre, milyen okokból nem teljesült soha a vágya, hogy visszajusson a politikacsínálás hazai élvonalába, külön tanulmány hivatott forrásokkal alátámasztott választ adni, ám hipotetikus válasz az eddigi ismereteink alapján is megkockáztatható. Túl nagy volt a tehetsége, a tudása, hogy akár a Rákosi-, akár a Kádár-rendszer érdemi politikai posztra emelje. Azért sem tették ezt, mert az ő formális/nem formális pártonkivülisége igen jól kamatozott a hatalom számára. És az is bizonyosnak mondható, hogy a részletes válasz megfogalmazásához természetesen elsősorban Kádár Jánosnak, Aczél Györgynek a tárgyba vágó nézeteit, lépéseit kell szemügyre vennünk.

¹⁵ Igaza lehet Pelle Jánosnak abban, hogy a három közül az első kötet a legértékesebb. PELLE János: Ortutay Gyula, a helyezkedés nagymestere. Forrás: http://hvg.hu/velemeney/20100617_ortutay_naplo (Letöltve: 2016. 08. 30.)

¹⁶ E jellemvonása egyébként – mint később írjuk – nem akadályozta meg a második világháború idején abban, hogy bátor tetteket vállaljon, ám megalkuvásra való hajlamát a kommunista terrorrendszer bizonyosan tovább erősítette.

¹⁷ Például amikor megvonja az 1943-as esztendeje mérlegét: „Magam változatlanul nyugtalan, fáradékony, sokat nyüzsgölődő, de szolid eredményeket fel nem mutató voltam.” És néhány sorral lentebb: „Félő, hogy minden év rohadtabb lesz.” Betű szerint a jövődőlés ugyan a várható jövőre vonatkozik, ám valami módon – sok más kemény önostorozó bejegyzése ismeretében megkockáztatható – őt is érinti. TI. ő sem lesz jobb. ORTUTAY Gyula: *Napló I. I. m.* 359. – 1943. december 28-i bejegyzés.

az évekről vallhatott volna a legtartalmasabban, amikor az ország s benne közoktatása korszerűsítéséért, ahogy bölcsen mondja, az emberek átformálásáért¹⁸ harcolt. Amit a későbbi évekről leír, az többnyire csak másodkézből szerzett értesülés.

A naplóírás tehát számára is lelki mankó. 1945-től sok esztendőn át döntően nem azért nem ír – természetesen azért sem –, mert nincs rá ideje, mert kora reggeltől késő estig dolgozott és dolgozott. Hanem azért, mert nem érezte szükségét, hogy írjon. Ha írt, természetesen tudta, hogy a jövőnek, a jövő történészeinek is vall.¹⁹ Ennek okán is nagyon óvatosnak kell lennünk, amikor a leírtak valóságtartalmát mérlegeljük. Ám – ismételjük – az a döntő, hogy akkor nem ír, ha az írásba foglalt vallomás gyógyító erejére nincs szüksége. Amikor (olvashatjuk) „micsoda világot, országot s ami a legnehezebb, embereket formáló erőt éreztem magamban s elvtársaimban”, akkor miért ne maradt volna még annyi idő és energia estelente, hogy a leglényegesebbeket néhány találó mondatban megörökítse. Akkor sem ír majd, amikor bőven lesz ideje. Mert akkor pedig munkaképtenségig életunt lett. 1953 első hónapjaiban annyira bénultan tehetetlen, hogy még Sztálin halálát sem említi. Aligha azért, mert nem látná át annak sorsfordító jelentőségét. „[...] a múlt héten nem volt erőm, hogy akár egy ép mondatot leírjak: csak ostoba laposságokat [...] csak ültem az írógép előtt, bénultan, vagy hevertem a díványon és Sipulusz-humoreszkeket olvastam. [...] Splendid isolation? Splendid?”²⁰

*

Pályája szépen indult. A piarista gimnáziumról már esett szó, egyetemi évei során sok kitűnő elme társaságában élte életét a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában, hamar jelentős néprajzi munkák kerültek ki a keze alól. Németh László ajánlására nevelője lesz Kozma Miklós gyermekeinek, ahol személyi varázsa

¹⁸ Lásd a 20. jegyzetet.

¹⁹ Számos esetben maga írja le, hogy tudja, történészek fogják olvasni a szövegét. Például ORTUTAY Gyula: *Napló I.* I. m. 406–407. Arra, hogy miért ír, igencsak informatív magyarázat: az 1953. augusztus 31-i bejegyzése. Uo. 424.

²⁰ Uo.

hamar otthonos családtaggá teszi e fontos családban. Kozma Miklós maga is tisztában van a rendszer avított vonásaival, s az ellen a hatalom védte bensőségben tett, próbált tenni. Ortutay Gyula hatalmas ambíciójának ez is kedvez. Számára a legtermészetesebb, hogy a legnagyobbakkal rokonítsa magát. Miklós, vagyis Radnóti Miklós verselését a maga naplóírásával említi, Cs. Szabó László politikai elemzéseit a maga effajta meglátásai kapcsán hozza szóba, Kozma Miklós jövődőlését a német agresszió majdani szétporlásáról aesopusi mese keretébe illeszti. 1938–1941-es naplóbejegyzései azt mutatják, hogy a magyar glóbusz belterjességén messze túllépve figyeli a világ alakulását.

Például 1940. június 7-én, tehát a hatalmas német hadisikerek napjaiban, Párizs eleste előtt már nem a brit-francia Európának, hanem magának a kontinensnek a hanyatlását valószínűsíti. „[...] főleg az lesz a következménye ennek a háborúnak, hogy Európa az emberiség történetében nem fog szerepet játszani, hanem Amerika és Oroszország Ázsiával együtt veszik kezükbe a világ további irányítását.”²¹ Tehát a vén Európa teljesen marginalizálódik.

Alapmeggyőződése lehetett ez. Három nappal korábban fásultán írja: „Hónapok óta nem írtam már.²² Nincs kedvem elmélkedni a politika felől, nincs kedvem latolgatni az esélyeket, reménykedni, pánikba esni, kalkulálgatni a három elképzelhető Európa: az orosz, a német és a szövetséges új Európa esélyeit s lehetőségeit, s a mi országunk s még esendőbb egyéni sorsunk eljövendő pillanatait. Olaszország tán már holnap beavatkozik a háborúba, s akkor a mi békés napjaink is megszámláltattak.”²³ Már újságokat is alig olvasok, rádiót, híreket is elvéve hallga-

²¹ Uo. 115. – Természetesen az efféle vélekedések mögött is látnunk kell az eszmetörténeti hátteret. Ti. azt, hogy Európa hanyatlásáról elvéve már jóval korábban, mondjuk a 19. században is elmélkedtek.

²² Alig ír – így pontos.

²³ A bejegyzés azért is lényeges, mert jól mutatja, hogy annak idején milyen erőteljes volt az olasz orientáció közvéleményre gyakorolt hatása, s az a meggyőződés, hogy az olaszok szabják meg keményen a magyar külpolitika lépéseit. A történetpolitikai gondolkodásban rögzült kép, mely szerint a magyar külpolitika a két háború között német vizeken evezett, az bizony döntően az 1945 utáni történetírás ránk hagyományozott képe.

tok. A háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra.”²⁴

Messze nem saját, s nem is hazai tévedése, hogy a Szovjetunió megtámadása utáni napokban néhány hétre ő is a német győzelmet kalkulálók táborában van. „Igazam volt, Sztálin elszámította magát,²⁵ és Hitler zseniális fogása, az egyenkénti elintézés módszere ismét győzött. Ennek a háborúnak eddigi vitele [...] félelmetes műremek, Isten ne adja, hogy a világ mindörökké ezen a művén keresztül ítélje meg a németiséget.”²⁶

Ám igen-igen korán, néhány hét múlva, már augusztus elsején, tehát jóval az előtt, hogy Hitler csapatainak fergeteges lendülete „Sár tábornok”, a végtelen ukrán-orosz szteppék útalan sarába fulladt, a kamenyev-podolszki zsidógyilkosságokról haladéktalanul értesülve jegyzi le: „A németek elvesztették a háborút. [...] Mikor a héten Cs. Szabónak ezt mondom, egészen belesápadt, ő már el sem tud képzelni mást, mint német győzelmet. (Azért persze gyűlöli őket!) De nyugodt állításom mégis meghökkenettette, hát még mikor Szegedy-Maszák Alira hivatkoztam, hogy ő is egyetért velem!”²⁷

²⁴ Uo. 114. Az említett könyv: *Fedics Mihály meséi*. Budapest, 1940. – Vélhetőleg éppen ezen öntömjénező mondat tövében helyénvaló, ha elmondjuk, hogy nem egy esetben bizony megállapítása nem okos, csak okoskodó, mert a szükséges elemi ismereteket sem birtokló pozícióból tesz ex katedra megállapításokat. Ám arra is akadnak példák, amikor a téves spekuláció mélyen helyes megállapítással fonódik egybe. A Szovjetuniót érő hitleri agresszió előtti napon írja: „Úgy tetszik, Sztálin az 1939-es szerződéssel nem a legszerencsésebb politikát követte. Annak idején igen okos fortélynak tetszett a kapitalizmus és az imperializmus közös és vértelen legyőzésére. Különben ma sem tudunk semmit. Mindenesetre most mi, magyarok is az örvény szélére sodródtunk. Nézzük az örvényt.” (Imperializmuson minden bizonnyal a náciizmust, kapitalizmuson a nyugati hatalmakat érti – P. P.) Uo. 255.

²⁵ Lásd még az előző jegyzetet.

²⁶ Uo. 256. – 1941. július 1-jei bejegyzés.

²⁷ Uo. 260. – 1941. augusztus 1-jei bejegyzés. – Szegedy-Maszák Aladár 1994-ben publikált visszaemlékezései nem támasztják alá, hogy neki is ez lett volna a felfogása. SZEGEDY-MASZÁK Aladár: *Az ember ősszel visszánéz...* I-II. Európa Könyvkiadó-História, Budapest, 1996. II. 30–41. Különösen fontos, hogy Szegedy-Maszák nem rejti véka alá: a bolsevizmust a náciizmusnál is nagyobb veszedelemnek tartotta, s a magyar hadba lépést ennek okán is helyeselte. „A bolsevizmus kiküszöbölését olyan fontos dolognak tartottuk, különösen és legfőképpen, ha más végzi el, még, ha Hitler is, hogy azt [ti. a magyar hadba lépést – P. P.] ilyen módon is indokolni próbáltuk.” (31.)

*

És ha már Szegedy-Maszák Aladár neve felmerült. Az ő hatalmas terjedelmű, visszaemlékezésnek nem teljesen megalapozottan mondható,²⁸ ám mégis akként számon tartott munkájából 1994-ben publikált kétkötetes műben több alkalommal felbukkan Ortutay Gyula neve. A *Társasági élet Budapesten, 1942-ben* című részben olvassuk: „Ortutay akkor még semmi jelét nem adta annak, hogy 1945 után merre fog menni.” Aztán, magának ellentmondva (igaz, 180 oldallal odébb), 1943 dereka kapcsán így ír: „A »rendszer« sokszor túlzott kritikái miatt rá kell mutatnom, Ghyczy, Szentmiklósy vagy éppen Kállay sohasem kifogásolták személyes barátságomat a népfrontot hirdető [sic!] Szekfű Gyulával, az ellenzéki Desseffy Gyulával, Varga Bélával, Keszthelyi Nándorral, Kovács Imrével, Szabó Zoltánnal, Gogolák Lajossal, Ortutay Gyulával.”²⁹

A tények nyelvén szólva: Ortutay Gyula 1942 februárjától bekapcsolódott a (Szegedy-Maszák Aladár iménti terminológiájával *népfrontos*nak említhető) Magyar Történelmi Emlékbizottság munkájába. 1943-tól tagja a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Pártnak. Még ebben az esztendőben alakítja meg Oltványi Imrével a párt polgári tagozatát. Formálódik az „O-csoport”, amelynek komoly szerepe lesz a párt radikalizálásában, a kommunistákkal való együttműködés elmélyítésében. Ez vezet el aztán majd a dolgok könyörtelen természetéből adódóan a párt sokat emlegetett leszalámizásához.

Vagyis visszatérve Szegedy-Maszák Ortutayt illető első megállapítására: a *homo politicus* Ortutay, aki nem sokkal korábban Kozma Miklós családjának bizalmasa, értelemszerűen nem lehet azonos az iskolák későbbi államcsinatójával. Ám téved a jeles diplomata és gondolkodó, amikor ellentétet konstruál a két Ortutay között. Mert a második világháború alatti Ortutay

²⁸ Szegedy-Maszák igen művelt ember volt, aki arra törekedett, hogy visszaemlékezései a lehető legpontosabbak legyenek. Ezért folyton búvárolta a szakirodalmat, s a megszerzett ismeretei alapján folyton pontosította *visszaemlékezéseit*. Ezért munkája a szokásosnál valóban jóval megbízhatóbb. „Csak” ezáltal éppen memoárjellege csorbult óhatatlanul.

²⁹ SZEGEDY-MASZÁK Aladár: I. m. II. 103., 283.

irányvonala bizony afelé mutat (eszmétársaihoz hasonlóan), amit aztán, főleg a közoktatás területén, véghezvisz. Naplója is tanúsítja. A *hogyan* és a *miként* ellenben (személyes szerepét, súlyát, felelősségét természetesen el nem takarva) döntően az ország akkori bel- és külpolitikai helyzetének a következménye.

A radikalizmusra való hajlama különben 1945 előtt is megvolt. „Csak” a dolgok akkor még messze nem radikális elvárásai szerint alakultak. Az is alkati kérdés, hogy ennek okán ugyancsak hajlamos a befelé forduló apátiára.

1943. szeptember 2-án – olvassuk – „délután ismét fölmentem a Kisgazdapárt polgári tagozatának ülésére, nem szívesen, mert sivár és távlat nélküli társaság, de tán majd az ad értelmet, hogy mi beléptünk a birkanyáj közibe. Oltványi Imre, a vezető, beszámolt a külpolitikai információkról.”³⁰

„A Kisgazdapárt polgári tagozatának tagjaként – írja naplójában 1944. január 12-én – egyre több dolgot kell csinálnom, a dolgok törvényszerű sodrása szerint egyre jobban az események közepe felé kerülök. A közeli napokban arra is sor kerülhet, hogy a Polg. tagozat létesítendő igazgató- vagy intézőbizottságának h. elnöke leszek. Az elnök Oltványi Imre lenne, tehát mindent én s néhány barátom csinálna, s többé-kevésbé a mi akaratumk szerint formálhatnók a tagozat politikai munkáját. Soha semmi hajlamom nem volt ezekhez a dolgokhoz, ez aztán igazán inkább Buday Gyurkának való feladat.”³¹

Három héttel később arról számol be, hogy elkészítette a köznevelés átalakítására irányuló második, „immár részletezőbb” tervezetét. Megvalósítása „persze eleve feltételezi az ország átalakulását is. Azt hiszem, részletekben való kidolgozatlansága s helyenkint vitatható részletei ellenére is egészében elfogadható, s megvalósulása esetén a magyar műveltséget valóban minőségűvé tehetné. Mi lesz a sorsa? Lesz-e kedvem harcolni érte?”³²

*

³⁰ ORTUTAY Gyula: *Napló I. I. m.* 349.

³¹ Uo. 359–360.

³² Uo. 361. – 1944. február 4-i bejegyzés.

Amikor – mint idéztük – azt írja, hogy „a háború kitörése óta megadott haladék tán csak arra volt jó, hogy a *Fedics*-könyvem megjelenjen a könyvnapra”, akkor e fél mondat leginkább a szellemessége okán íratott le. Ám természetesen abban is ott van az ő orbitális (tehát mondjuk ki: egészségtelen) egója. Ha úgy tetszik, önimádata. Amelyből következően lámpással sem található e közel ezerötyszáz oldalon *élő* személyekről³³ olyan jellemzés, amelyben ne lenne fullánk, rosszmájúság, gonoszkodás.³⁴ Hívják az illetőt Bartók Bélának, Illyés Gyulának, Kodály Zoltánnak, kisebb kaliberű személyekről nem is szólva – senkit nem kímélt. A „nem állom meg, hogy ide ne írjam” kezdetű fordulat számos ízben jön elő a szövegben, s onnan nincs megállás a szóba hozott személy – még ha nem is minden alapot nélkülöző, ám bizonyosan túlrájozt, az ő betegesen túltengő lelkületét orvosló – leminősítésében.³⁵ Amikor – mint szintén idéztük – 1943. szeptember elején „sivár és távlat nélküli társaság”-nak mondja a kisgazdapárt polgári tagozatát, akkor is inkább lelkülete beteg vonását engedi eluralkodni, mintsem a polgári tagozatot jellemezné reálistan. Már 1941 derekán így ír: „az egész világtól s különösen magamtól undorodom. Hányingerem van, s csillapíthatatlanul fáj a fejem. Azt sem értem, hogy miért vettem elő ezeket a jegyzeteket. De már erőm sincs visszarámolni.”³⁶ Két héttel később sem jobb a hangulata: „A világot változatlanul utálok. Olyan fáradt és undorodó vagyok, mint egész fiatal koromban.”³⁷ „Amúgy is utálkozom” – olvassuk majd két esztendővel később.³⁸

³³ *Halála* kapcsán szépen ír Dési Huber Istvánról. Uo. 363–364.

³⁴ Csak azoknál van kivétel, akik nem az ő kategóriájából valók.

³⁵ A számtalan példa egyike: Uo. 419.

³⁶ Uo. 256. – 1941. július 1-jei bejegyzés. – Ám az is tény, hogy a múltó idő sok minden olyasmit is behavazott, amivel szemben a higgadtan mérlegelő történészeknek korrigálónak kell lennie. Például Bartók Béla nagyságán semmit sem csorbit egy másutt olvasható elbeszélés. Annak az elbeszélése, hogy míg Bartók Béla és Kodály Zoltán 1936-ig minden erőfeszítésükkel is az általuk gyűjtött népdalkincsből csak *négy* hanglemez elkészültét tudták elérni, addig a Kozma Miklós bizalmából a Magyar Rádió nevében Bartókkal tárgyaló Ortutay keresztülviszi, hogy a következő években *kétszáz* lemez kerüljön a boltokba. ORTUTAY Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. I. m. 140–151. A hanglemezszámokra: 142., 149.

³⁷ Uo. 257. – 1941. július 15-i bejegyzés.

³⁸ Uo. 342. – 1943. május 19-i bejegyzés.

*

1943-ban a hazai lakosság jelentős része úgy látta, hogy a háború közvetlen befejeződése előtt áll, újabb megpróbáltatásokra nem kell felkészülnie. Az augusztusi újabb szárszói konferencián Németh László – jelentős mértékben erre a hangulatra rímelve – így fogalmazott: „a magyarság ennek a háborúnak a végét sokkal jobb kondícióban érte meg, mint az első világháborúét. Háborús veszteségei kisebbek, jóléte nagyobb, ideológiája kész.” Ortutay az év végén megérezte a komor jövőt. „Bár csak reménykedtünk, hogy ez az esztendő meghozza a döntést és a békét, ma már félve gondolunk a vérengző, gonosz 1944. évre, s még csak abban sem bízunk, hogy ez az elkövetkezendő év meghozza a békét. Talán, lehet. Talán lehet. A háborúnak vége lehet tavasszal, ősszel, vége lehet akár holnap is, félő, hogy elhúzódhatik, ha így halad, 1945-re is. Ezt verklizzük évek óta – váltakozó évszámmal. A leírt jóslat a pillanatnyilag használatos frázis, és megtörténhetik, hogy véletlenül ez lesz az igazság.”³⁹

*

A másodkézből vett értesülésekkel szemben alapvetően megalapozott bizalmatlanság nem vezethet oda, hogy ne lássuk meg: adott esetben az ilyen bejegyzések értékesebbek lehetnek a közvetlen tapasztalásból lejegyzett soroknál. Ezért befejezőképpen a magyar párt- és kormányküldöttség 1953. júniusi moszkvai látogatását vesszük szemügyre. Tesszük ezt azért is, mert ennek példáján is a múlt hiteles rekonstruálása elé tornyosuló (ám többnyire igenis *legyőzhető*) akadályok garmadája vehető számba.

A kortárs történetírás erről a fontos eseményről már annak idején elmondta, a későbbi, immáron hatalmas hazai és külföldi, főleg szovjet forrásokhoz jutott szakmai teljesítmények okadatoltan adják elő, hogy Moszkva megfosztja Rákosit a teljes hatalmától, visszahozatja ismét a hatalomba Nagy Imrét, elindítat egy olyan belpolitikai folyamatot hazánkban, mely poli-

³⁹ Uo. 358. – 1943. december 28-i bejegyzés.

tikai síkon megkezdzi a személyi kultusz következményeinek a felszámolását, a gazdaságpolitikában áthelyezi a súlypontokat a nehézipar erőltetett fejlesztéséről a lakosság jobb ellátására. Mindez – ismételjük – akkor is világos volt, ám a még lényegesebb⁴⁰ az, hogy Moszkva adott esetben *brutálisan* érvényesítette magyar vonatkozásban is az akaratát, valamint az, hogy mindennek nyomán a hazai belpolitikai csatározások messze mélyebbek voltak a számos ízben leírt Rákosi Mátyás–Nagy Imre-párbajnál, ahhoz e napló érdemben tesz hozzá.

Közismert, hogy Rákosi Mátyás jó ideig nem mérte fel Sztálin március 5-én bekövetkezett halála sors- és benne az övét is fordító jelentőségét. E látogatáson történtek még megközelítőleg reális bemutatása is veszedelmesen tépázta volna meg a szocialista közösség tömegekbe sulykolt képét. Jól mutatja ezt az a tény is, hogy a tanácskozásról készült jegyzőkönyvet csak a rendszerváltás *után* lehetett publikálni.⁴¹ Pedig e dokumentum – ha vannak is benne velőt rázó részek⁴² – a dráma zömét elken-

⁴⁰ Azért lényegesebb, mert a konkrét eseten túlmutató, a szocialista korszakra és hatalomra jellemző vonásról van szó. Ehhez a megállapításhoz természetesen rögvést hozzáteendő, hogy az nem csekély mértékben magának a történelemnek a kegyetlen természetéből táplálkozott.

⁴¹ *Jegyzőkönyv a szovjet és magyar párt- és állami vezetők tárgyalásairól (1953. június 13–16.)* Közli: VARGA T. György. *Múltunk*, 1992/2–3. 234–269.

⁴² A jegyzőkönyv szerint Berija elmondja: „Nem helyes, hogy Rákosi elvtárs ad utasítást arra, hogy kit kell letartóztatni, megmondja, hogy kit kell megverni.” A tanácskozáson elhangzott durva zsidózásokat a jegyzőkönyv ugyan nem adja vissza, ám azt kendőzetlenül rögzíti, hogy Berija Rákosit *expressis verbis* nem tartja magyarnak: „Helyesebb volna, ha a minisztertanács elnöke magyar volna. Sztálin elvtárs többször mondta Rákosi elvtársnak, hogy a magyarokat jobban kell előrevinni. Mondják, hogy sokan kiszolgálták Horthyt. Ha becsületes emberek és most minket szolgálnak, akkor támogatni kell őket. Ma még ott van Magyarországon a szovjet hadsereg, de nem mindig lesz ott. Ezért fel kell készülni és meg kell erősödni, hogy senki ne tudjon nekünk kárt okozni.” Aztán generális szovjet álláspontként, Nagy Imre miniszterelnöki megbízatása kapcsán is indirekte megfogalmazódik, hogy Rákosit nem tartják magyarnak. „Nagy elvtárs lesz a Minisztertanács elnöke, Rákosi elvtárs maradjon a párt élén, mint gazdag tapasztalatokkal rendelkező és a párt ügyéhez hű elvtárs. Nagy elvtárs megfelelő lenne a Minisztertanács elnökének (párthú, magyar, ismeri a mezőgazdaságot).” Végül az akkor miniszterelnöki posztot betöltő Bulganyin is egyetlen pörölyscsapással vonja meg Rákosi országglásának a mérlegét: „katasztrofára fog bekövetkezni, ha nem javítunk a helyzeten. Lehet, hogy egészen más volna a helyzet, ha nem volna ott a szovjet hadsereg. Tény, hogy Magyarországon

dózi. (Rákosi a tárgyalás utáni éjszakán álmatlanul forgolódott az ágyában, mert nem tudta felfejteni a szovjet vezetők, főleg az abban a pillanatban legbefolyásosabb Lavrentyij Pavlovics Berija vele szembeni száznolcvan fokos fordulatainak a rügőit.⁴³) Az elkendőzés a jegyzőkönyvező Szalai Béla műve. Hiszen ő a Minisztertanács titkárságának vezetőjeként Rákosi egyik

megvannak az önkényeskedések elemei, a lakosság életszínvonaláé csökkent. Ez nem a szocializmushoz vezető út, hanem a katasztrófához vezető út.”

⁴³ RÁKOSI MÁTYÁS: *Visszaemlékezések 1940–1956. I–II.* Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. II. 921. Visszaemlékezéseiben Rákosi részletesen, s sok mindenben az Ortutay-naplóban leírtakkal egybecsengően, ám más lényeges pontokat is felvetve ír a találkozóról (909–927.). Ahogyan kendőzetlenül írja: „a számomra szörnyű megbeszélés”-ről (925.). Már az is sokkoló volt, hogy táviratilag, „azonnal” és a delegációt is megjelölve rendelték ki őket Moszkvába. „Először fordult elő, hogy a *Magyar Kommunista Párt* delegációját nem maga a párt állította össze, hanem előírták, hogy legyenek a tagjai.” (Kiemelés – P. P.) Az MDP nevének MKP-ként történt írása is jelzi, hogy Rákosi még a visszaemlékezése megírása időpontjában is erősen a régi élményei hatása alá kerül. Azt is megírja, hogy a nem MDP-tag Dobi jelölése – hasztalan – ellenkezésre ösztönözte őt. Rákosi helyzetértékelésének csődje több ponton is látszik a szövegből. A Moszkvába ki nem rendelt Révai József „kerekén” megmondta neki, hogy „régii Komintern-gyakorlat szerint [...] az ilyen, a vezetés feje fölött meghívott delegáció a régi vezetés leváltásának kezdetét jelentette”. Rákosi erre azzal riposztzott, hogy „nem lehetséges, mert hatalmon lévő pártról van szó”. (912.)

Ugyancsak szemléletes képet nyer az olvasó, amikor megtudja, hogy Rákosit „Berijával szemben ültették, aki lényegében az ülést vezette” (Uo.). Rákosi az elhangzott szavak orosz eredetijét is rögzíti. „Rendkívül élesen felvették a magyarországi személyi kultuszt (ezt a kifejezést: kult licnsosztvi – akkor hallottam először). [...] A törvénysértéseket Berija hánytorgatta fel, aki részletesen bizonyította, hogy én tulajdonképpen azt csináltam Magyarországon, amit Sztálin a SZU-ban.” (913.) Annyira elképesztőnek tartja a „vagy két órán keresztül” rájuk zuhogtatott „negatív tények”-et, hogy amikor „végre szóhoz jutott”, akkor azzal a hasonlattal utasította el személyi kultuszának a vádját, hogy az valójában semmiben sem tért el „a többi népi demokratikus országo-kétól”. Ráadásul hozzáfűzte, a vélt különbséget „észre sem vettem, mint ahogy az ember nem érzi a saját szagát, amelyhez hozzá van szokva”. (Uo.)

Berija annyira megalázóan bánt a vele szemben ülő Rákosival, hogy „végül hallatlan szemtelenséggel ilyeneket kezdett, most már részben a szovjet elvtársak felé fordulva mondani: Érdekes ember ez a Rákosi! Számára mindenki kémgyanús, még Gerő is! Ő maga pedig ugyanakkor minden gyanún felül áll!” Nincs mit az olvasónak csodálkoznia, hogy az ülés végeztével – írja – „kitámo-lyogtunk a teremből”.

Az éjszakai álmatlanságot a jövőre vonatkozó szovjet követelések is súlyos-bították: „No és hogyan lépünk kiáltványban a magyar nép elé azzal, hogy eddig a kommunista pártban a zsidók elnyomták a magyarokat?” (921.)

legbizalmasabb híve volt.⁴⁴ És még a moszkvai tetemrehívás brutalitásából rengeteget kilügző papírt is – jó okkal – páncélszekrény mélyébe süllyesztették. Kádár János 1957. november 27-én azt az utasítást adta, hogy az irat „minden ide-oda rakogatás nélkül,⁴⁵ azonnal kerüljön a szigorúan bizalmas irattárba”. Ismereteink szerint onnan mindössze két alkalommal került elő: Kádár János 1959. május 22-én, Korom Mihály 1965. június 15-én láttamozta.⁴⁶

A naplóra térve: nem az a lényeg, hogy Ortutay – például – hol „a Rákosiék által készült jegyzőkönyv”-ről ír, hol pedig azt állítja, hogy „Rákosi, Gerő és Nagy fogalmazták az értekezletről a jegyzőkönyvet”.⁴⁷ A lényeg az, hogy az elkendőző jegyzőkönyvvel szemben (miközben az is több ponton élesen fénybe helyezi a rendszer önmagáról alkotott önképének a valótlanágát⁴⁸) Ortutay e vonatkozásban csupán másodkézből szerzett értesülésekre támaszkodó naplója lényegében valóságos.

A naplóíró póztalanul jegyzi fel: „Azt hiszem meg kell írnom az itt következőket. Nem véletlenül szoktam le a naplóírásról, mégis meg kell írnom. Nincs valami sok esélyünk arra, hogy efféle dokumentumok fennmaradnak történészek, kíváncsi olvasók okulására, mégis érzem a kényszert, meg kell írnom.”⁴⁹

*

A naplóban az első, 1953 hozta nagy változásra reflektáló érdemi mondatok csak augusztus 8-án kerülnek lejegyzésre. Azok

⁴⁴ Róla a Rákosi-visszaemlékezések jegyzetében azt lehet olvasni, hogy „Rákosi Mátyás egyik legközvetlenebb munkatársa” (Uo.). Szalai a Kádár-rendszerben 1963–1980 között külkereskedelmi miniszterhelyettes volt. Ez az adalék is a Rákosi- és Kádár-rendszer közötti kontinuitás egyik eleme. A pontosság végett tegyük hozzá: a sok diszkontinuitást mutató elem mellett.

⁴⁵ E félmondatból is süt Kádár Jánosnak az értelmiséggel szembeni ellen-szenve.

⁴⁶ VARGA T. György: *Jegyzőkönyv...* I. m. 237.

⁴⁷ ORTUTAY Gyula: *Napló I. I.* m. 412., ill. 414. – Pedig a két verzió között igen nagy a különbség, s a valósághoz – Szalai Béla említett kötődése okán – az első megfogalmazás áll közelebb, míg a második teljesen valótlan.

⁴⁸ Az 1956-os fordulat után sem bírta ki a rendszer, hogy a közvélemény e lakkozott jegyzőkönyvből tájékozódjon a moszkvai találkozós lefolyásáról.

⁴⁹ ORTUTAY Gyula: *Napló I. I.* m. 406–407.

ellenben elemi fontosságúak. Tanszéki kollégája, Keszi Kovács László azt mondja neki, „a kulák sohasem hallgatott olyan mélyen, sohasem volt olyan óvatos, mint Nagy Imre beszéde után.⁵⁰ A kisparaszt, a szövetkezeti parasztság pendült meg, néhol félelmes erővel. Megverték a párttitkárokat, tanácselnököket, újrászották a földeket. A városon is, falun is pánikhangulat ütött ki a párttisztviselők között. A pesti zsidóság halálos félelemben volt, egyesek szinte komikus és megszegyenítő túlzással szaladtak át a kommunista-pártiságból a magukat igazoló, bocsánatot kérő magatartásba. Halálra szántan készülődtek a párttisztviselők, a tanácsbeli parasztok. Szerinte pl. Zalában a padlásaitkat valósággal megerősítették, beszédtek a vadászfegyvereket, s maguk késsel, pisztollyal felszerelve jártak. (S mit mond *Barcs Sanyi* a félelemről!) Volt, aki éjszakánként a padlásra hurcolkodott. Felfogása szerint *Rákosit* a beszéde után⁵¹ valósággal meggyűlölték, s ez után a beszéd után hagyta ott a tisztviselőin⁵² kívül vidéken mindenki a pártot. Ezek a párttisztviselők keserű dühvel vették tudomásul Nagy Imre beszédét, s lelkileg a legteljesebben ellene vannak: létüket féltik a megindult folyamattól, s ezért fogadták megkönnyebbüléssel Rákosi beszédét.”⁵³

Aztán kétszer is leírja a Moszkvába rendelt magyar delegációba – Rákosi akarata ellenére⁵⁴ – szovjet akarattól beeről-

⁵⁰ Ti. Nagy Imrének a változásokat a parlamentben bejelentett nagy beszédéről van szó.

⁵¹ Minden bizonnyal Rákosi Mátyásnak a budapesti pártaktívá előtt július 11-én elmondott beszédéről volt szó.

⁵² A nyomtatott szövegben – nyilván tévesen – „tisztviselőink” olvasható. – ORTUTAY Gyula: *Napló I. I.* m. 407.

⁵³ Uo. – A szövegből nem derül ki egyértelműen, hogy kik is gyűlölték meg a beszéd után Rákosi Mátyást. Ellenben teljesen világos az, hogy a pártapparátus fogadta megkönnyebbüléssel Rákosinak a pártaktíván mondott beszédét. Míg a Sztálin halálával bekövetkezett fordulat nagyságát Rákosi késlekedve mérte fel, addig most azonnal lehetőséget látott a támadásra. A *Pravda* július 10-én adott hírt Berija letartóztatásáról, s Rákosi már a másnapi pártaktíván ellentámadásba lendül. Ahogy azt Nagy Imre később megírta, Rákosi ezzel a beszéddel valójában már megtette „az első kísérletet a júniusi határozatok meghamisítására, jelentőségük, valamint a fordulat mélységének csökkentésére, a régi politikához való visszafordulásra”. VARGA T. György: *Jegyzőkönyv... I.* m. 237.

⁵⁴ A helyzet súlyát messze fel nem mérve, ám mégis rosszat sejtve Rákosi nem akar a szovjet óhajnak engedelmeskedni, s csak amikor világos lesz számára, hogy nincs apelláta, akkor viszi magával fogcsikorgatva a „pártonkívü-

tetett Dobi Istvántól hallottakat. Először azt, amit az Elnöki Tanács elnöke barátjának, Paál Ferencnek, akkoron ismert vezető újságírónak mondott erről, majd azt, amit Ortutay személyesen tudott meg Dobitól augusztus 5-én. Az egymást erősítő, természetesen átfedő szövegek között nincs ellentmondás. Ortutaynak nem szokása a locsogás, a számára is hihetetlen dolgok miatt ismét. Annak a ténye is ebbe az irányba viszi – s ezt is rögzíti a napló –, hogy „milyen széles körben s milyen hamar terjedtek el lényeges mozzanatok”.⁵⁵

„Olyan durván és dühösen beszéltek Rákosival és Gerővel – mondja Dobi –, hogy én ilyent el se tudtam volna képzelni. [...] Durván, kíméletlenül, az hiányzott – ezt legalább kétszer elmondta –, hogy leköpjék. [...] Berija [...] így támadott Rákosira: Összetöröm a gerincét. [...] Berija valósággal ordítózott rájuk, azok meg hallgattak, egy árva szót sem szóltak. [...] a leginkább megvető módon [Molotov] beszélt. [...] elmondja, hogy nem azért kergették ki a kapitalistákat, hogy a magyar nép nagyobb nyomorban éljen, mint valaha. Adatokat sorolnak fel, hogy a magyar életszínvonal hogy romlott, s eljutott ez a virágzó mezőgazdaságú ország oda, hogy parasztsága éhezik... Molotov egyenesen felvetette, hogy fel kellene oszlatni a szövetkezeteket, mert a magyar parasztság egésze ellenzi.”⁵⁶

A napló Nagy Imre súlytalanságát is rögzíti. Dobit idézi, hogy Nagy kezében „sincs igazi hatalom [...] puha, tétova ember. Nem tudja mit is csináljon, érzi, hogy eléggé semmibe veszi a párt vezető rétege, érzi a szabotázs légkörét, s nem tud cselekedni”.⁵⁷

A hosszú beszámolót Ortutay Gyula így összegzi: „Ennyi történt, illetőleg ennyit tudok a tényekről. Hogy ezekből a té-

li”, tehát párttanácskozásra nem való politikust. Lásd erre részletesebben még a 41. jegyzetet.

⁵⁵ ORTUTAY Gyula: *Napló I. I.* m. 409. – A hatalom természetéből adódik, hogy amit széles körökben tárgyalnak, az közben a hatalom számára továbbra is kimondhatatlan. Az ellentmondás nyilvánvalósága nem kérdőjelezi meg annak létezését. És tegyük hozzá: az ilyesmi – ami messze nem csak a diktatúrákban, terrorrendszerekben figyelhető meg – a hatalom számára az időfaktor miatt is elviselhető. A széles körben ismert igazság a tegnappá hullott múltnak lesz a foglya. Tehát hamar lesz ismeretlen az újabb és újabb *ma* számára.

⁵⁶ Uo. 411–412.

⁵⁷ Uo. 414.

nyekből mi következik, nem tudom. Én is csak találgatom, mint bárki más. Egyet biztosan tudok: a szocializmus, a kommunizmus elveiben összehasonlíthatatlanul magasabb rendű minden előző politikai-gazdasági rendszernél, de az is igaz, hogy amit itt nálunk eddig csináltunk, csak imitt-amott emlékeztet a marxi-lenini elvekre. Megvalósulhatnak? Erre kell törekednünk. Hagynak, engedik, hogy erre törekedjünk? Utolsó éveim tapasztalatai mást mutatnak. Ez a kemény kritika változást jelent? A világpolitikai fejlemények egyik magyarországi előjátéka? Előkészítése a 2-3 év múlva bekövetkező engedményeknek? Marad minden a régiben? A szovjet politika engedné-e, hogy maradjon minden a régiben? Cigarettafüst, mint egyik munkás mondta tegnap, aki a fűtőtesteket vizsgálta, vagy valóban új korszakkezdet? Hány kérdőjelet s hány választ iderakhatnék. De fejezzük is be itt.”⁵⁸

A történész is az mondja, fejezzük be itt. Azzal, hogy láthatjuk: a rezignált naplóíró konklúzióként még annyit sem von le az elmondottakból, amit bizonyosan megtehetett volna. Tudniillik Sztálin halála nyomán bizonyosan korszakot zárt a magyar történelemben ez a tárgyalás. Ám azt Ortutay Gyula nagyon jól tette, hogy a történetekből nem kezdett jövendőlni. És ezzel a történészt is arra inti, hogy az akkori jövő csak *számára* ismert tényeiből ne akarjon olyasmit kikövetkeztetni, amit az akkori történelem szövegéből nem lehet korrekten kikövetkeztetni...

*

Amikor Ortutay Gyula úgy végrendelkezett, hogy halála után harminc esztendő múltával jelentessék meg nyomtatásban naplóját, akkor nemhogy ő, aki a szocialista társadalmi rend meggyőződéses híve volt, ám – természetesen leginkább csak lelkükben engesztelhetetlen – ellenfelei sem számoltak e világrend összeomlásával. Ennek tudatos szemmel tartása is elengedhetetlenül fontos Ortutay Gyula személyisége, az ő fontos naplója megértéséhez.

⁵⁸ Uo. 422.